

Ա-16

ՀՀ գիտությունների Ազգային Ակադեմիա
Արեւելագիտության ինստիտուտ

Էրոփուրդ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԻ ԱՐԱՅԱՄՅԱՆ

ԿՈՎՉԱՄՅԱՆ ԱՏՈՐԱՔԱԺԱՆՈՒՄՆԵՐԻ ՍՏԵՂԾՈՒՄՆ ՈՒ ՕԳՏԱԳՈՐԾՈՒՄԸ
ՎԵՐԱՄԱՆՏԻ ԿԱԶՄՈՒՄ

Է.00.02 – «Համաշխարհային պատմություն» մասնագիտությամբ
պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի
հայցման ատենախոսության

ՍԵՂՄԱԳԻՐ

ԵՐԵՎԱՆ – 2007

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

Абрамян Эдуард Александрович

СОЗДАНИЕ И ПРИМЕНЕНИЕ
КАВКАЗСКИХ ФОРМИРОВАНИЙ В СОСТАВЕ ВЕРМАХТА

АВТОРЕФЕРАТ

Диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук
по специальности 07.00.02 – “Всемирная история”

ЕРЕВАН – 2007

Handwritten notes:
Հարգաբանությամբ
ՀՀ գիտ. ակադ. ԲԳԲ-նախն
Հ. Աբրահամյան
Հ. Աբրահամյան
06.11.08.

ՅԻ-Ն

Ատենախոսության թեման հաստատվել է Ռուսաստանի Դաշնության Պաշտպանության նախարարության Ռազմական պատմության ինստիտուտում

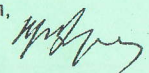
Գիտական ղեկավար՝ պատմական գիտությունների թեկնածու Օ. Ա. Բելյուլուցեվ

Պաշտոնական ընդդիմախոսներ՝ պատմական գիտությունների դոկտոր Վ. Ն. Ղազախեցյան պատմական գիտությունների թեկնածու Յ. Ա. Կորխմազյան

Առաջատար կազմակերպություն՝ ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ

Պաշտպանությունը կայանալու է 2007թ. դեկտեմբերի 6-ին, ժամը 13:00 ՀՀ Արևելագիտության ինստիտուտում գործող ԲՈՅ-ի 006 մասնագիտական խորհրդի նիստում (375019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան 24-գ)

Ատենախոսությանը կարելի է ծանոթանալ ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի գրադարանում: Սեղմագիրն առաքված է 2007թ. նոյեմբերի 3-ին:

Մասնագիտական խորհրդի գիտական քարտուղար, պատմական գիտությունների դոկտոր՝ Պ. Ա. Չորանյան

Тема диссертации утверждена в Институте военной истории Министерства обороны Российской Федерации

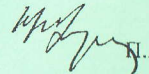
Научный руководитель: кандидат исторических наук, О.А. Белослудцев

Официальные оппоненты: доктор исторических наук, профессор В. Н. Казахецян кандидат исторических наук, Р.С. Корхмазян

Ведущая организация: Институт истории НАН РА

Защита состоится « 6 » декабря 2007 года в 13:00 часов на заседании специализированного совета 006 ВАК при Институте востоковедения НАН РА (3750196 Ереван, пр. Маршала Баграмяна 24-г).

С диссертацией можно ознакомиться в библиотеке Института востоковедения НАН РА.

Автореферат разослан « 3 » ноября 2007 г. Ученый секретарь специализированного совета, Доктор ист. наук Պ. Ա. Չոբանյան

1. ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ

Գերմանական ծրագրերում՝ համաշխարհային հեզեմոնիայի հասնելու համար, որպես խանգարիչ գործոն դիտվում էր Խորհրդային Միությունը: Նրա ավերակների վրա նացիստները նախատեսում էին ստեղծել մի շարք ազգային-պետական կազմավորումներ, որոնք կդառնային նաև գերմանական քաղաքականության իրականացնողները Մերծավոր և Միջին Արևելքում: Ուղիղ ճանապարհը դեպի այդ տարածաշրջանները Գերմանիայի առջև բացում էր Կովկասը: Նացիստական գաղափարախոս Ա.Ռոզենբերգը այդ առիթով գրել է. «...Գերմանական քաղաքականության նպատակը Կովկասի և հարավից սահմանակից երկրներին տիրապետելն է, ինչպես քաղաքական, այնպես էլ ռազմական առումով»: Ընդ որում, հատուկ դեր էր հատկացված կովկասյան ժողովուրդներին:

Հայրենական Մեծ պատերազմը ի հայտ բերեց խորհրդային ժողովրդի ոչ միայն մեծագույն հայրենասիրությունը ռազմաճակատում, քիլունքում և թշնամու կողմից օկուպացված տարածքներում, այլ նաև այնպիսի երևույթ, ինչպիսին կոլաբորացիոնիզմն է:² Կովկասում այս երևույթի ի հայտ գալը բացատրվում է շատ պատճառներով, որոնց մեջ կարևորագույն նշանակություն ուներ մի շարք եվրոպական ու ասիական պետություններում ազգայնական բնույթի կովկասյան քաղաքական վտարանդիության գոյությունը, որը կանգնել էր նացիստական Գերմանիայի հետ համագործակցության ուղու վրա նրա՝ Խորհրդային Միություն վրա հարձակվելուց շատ առաջ: Այդպիսի վտարանդիական կազմակերպություններից էին Դաշնակցություն, վրաց Մենչևիկյան, «Մուսաֆաթ» կուսակցությունների կողմից ստեղծված կազմակերպությունները, որոնք 1923-1940 թթ. որդեգրել էին ընդգծված հակախորհրդային քաղաքական դիրքորոշում՝ իրենց կարևորագույն նպատակ համարելով Կովկասի ազատագրումը բոլշևիկներից և իրենց իշխանությունների վերականգնումը կովկասյան հանրապետություններում:

Եվրոպայի վտարանդի կովկասյան համայնքներից ամենակտիվը հանդիսանում էին հայկական ու վրացականը, որոնց հետ Գերմանիան սկսեց աշխատել դեռևս 1930-ական թվականների կեսերից: Գերմանացիների հետ եվրոպահայության անվտանգության խնդիրների շրջանակներում ակտիվ համագործակցում էին Արտաշես Արեղյանը, Դրաստամատ Կանայանը, Ալֆրեդ և Ալֆոնս Մուրադյան եղբայրները: Վրացական վտարանդի քաղաքական շրջանակներից Գերմանիայի հետ ռազմաքաղաքական բնագավառում համագործակցում էին վարչապետ Նոյ ժորդանիան, վրաց բանակի գնդապետներ Շալվա Մաղալակեիժեն, Իվանե Ծուլուկիժեն և այլք: Ադրբեջանական կողմից գերմանացիների հետ համագործակցության մեջ մտավ «Մուսաֆաթ» կուսակցության պարագլուխների հիմնական մասը, որոնցից ակտիվ էին Մամեդ Եմին Ռասուլ-Չաղեն, Ա. Թոփչիբաշը, Աբդուլլա Ֆաթալի-բեյլին և այլք:

¹ Нюрнбергский процесс. Сборник материалов в 8 т. т. 3. Преступления против мира. М.: Юридическая литература, 1989. С. 455.

² Կոլաբորացիոնիստներ (ֆր. collaboration – համագործակցություն) – երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին (1939-1945թթ) իրենց երկրի շահերը դավաճանած և գերմանական օկուպացիոն կառավարության հետ համագործակցության ուղին բռնած անձինք, հայրենիքի դավաճաններ:

Հայրենական Մեծ պատերազմի սկսվելուն պես կովկասյան ազգերի ներկայացուցիչներին Գերմանիայի կողմը գրավելու համար որպես միջոց օգտագործվեց միջոց էր դարձել ազգային "արևելյան լեգեոնների" (Ostlegionen) ստեղծումը՝ որպես ապագա "անկախ" պետությունների բանակների կորիզ: Ա.Ֆիտլերի հատուկ հրահանգով 1941 թ. ստեղծվեցին հայկական, վրացական, կովկասա-մահմեդական (1942 թ. փետրվարից՝ ադրբեջանական) և հյուսիսկովկասյան լեգեոնները, որոնք ըստ վերոհիշյալ հրամանի ունեին "Գերմանական բանակին իրավահավասար, դաշնակից ժողովուրդներից կազմված կամավորական ստորաբաժանումների" աստիճան: Վրացական լեգեոնի շարքեր, բացի վրացիներից հավաքագրվում էին արխազներ, լազեր, ասորիներ, հույներ և այլն: Ադրբեջանական լեգեոնում, բացի ադրբեջանցիներից ծառայում էին թալիշներ, թաթեր, ցախուրներ և քրդեր: Հյուսիսկովկասյան լեգեոնն ամենաբազմազգն էր. այն միավորում էր դաղստանյան ժողովուրդներին (բացի նոգայներից), վայնախական ժողովուրդներին (չեչեններ, ինգուշներ, քիստիններ), օսերին, բալկարներին, կարաչայներին, ադղներին և այլն: Միայն հայկական լեգեոնը ուներ ազգային միատարր անձնակազմ:

Այսօր՝ ԽՍՀՄ փլուզումից հետո, անդրկովկասյան պետությունների, ինչպես նաև Մերձբալթյան երկրների և Ուկրաինայի որոշ քաղաքական գործիչներ փորձեր են ձեռնարկում արդարացնել այն անձանց, ովքեր Հայրենական Մեծ պատերազմի տարիներին համագործակցում էին նացիստների հետ, իսկ հաճախ նաև ներկայացնել նրանց որպես ազգային հերոսներ, որոնք պայքարում էին "խորհրդային տոտալիտարիզմի" դեմ: Նրանց համագործակցությունը օկուպացիոն իշխանության հետ, պատերազմական գործողություններում վերմախտի և ԷսԵՍի շարքերում ակտիվ մասնակցությունը, ինչպես նաև Կարմիր բանակի քիկունքում հետախուզական-դիվերսիոն և քայքայիչ գործունեությունը մեկնաբանվում են ինչպես ազգային անկախության ձեռք բերման համար կատարած հարկադրված քայլեր:

Սակայն վերմախտի կազմում "ազգային լեգեոնների" գործունեությունը բոլորովին էլ ազգասիրական և անշահախնդիր չէր, ինչպես, քաղաքական շահերից ելնելով, փորձում են ներկայացնել ետխորհրդային տարածքի մի շարք պետական և հասարակական գործիչների: Ուստի կասկած չի հարուցում "արևելյան լեգեոնների" առաջացման պայմանների ու պատճառների, նպատակների ու խնդիրների՝ նացիստական Գերմանիայի ղեկավարության ռազմա-քաղաքական շահերից ելնելով՝ նրանց գործածման առանձնահատկությունների հետագա, ավելի խորը ուսումնասիրության անհրաժեշտությունը: Նախկինում անհասանելի փաստաթղթերը այժմ մտնում են գիտական շրջանառության մեջ, ուստի կարելի է ավելի օբյեկտիվորեն մոտենալ Հայրենական Մեծ պատերազմի իրադարձությունների ուսումնասիրությանը և Կովկասի ժողովուրդների կոլաբորացիոնիզմին տալ անկամխակալ, քաղաքական կոնյուկտուրայից ազատ գնահատական:

2. ԹԵՄԱՅԻ ԱՐԴԻՎԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Այսպիսով, թեմայի ուսումնասիրության արդիականությունը պայմանավորված է.

- ԽՍՀՄ պատմության մեջ այնպիսի կարևոր իրադարձության, ինչպիսին է Հայրենական Մեծ պատերազմը, բազմակողմանի լուսաբանման և օբյեկտիվ գնահատման կարևորությամբ:

- գերմանա-ֆաշիստական օկուպացիոն ռեժիմի գործունեության մեջ կոլաբորացիոնիզմի աղբյուրների, բնույթի, տեխնոլոգիայի և արտահայտման հետագա ուսումնասիրության կարևորությունը;
- Հայրենական Մեծ պատերազմի տարիներին վերմախտի կազմում կովկասյան միավորումների կազմավորման պայմանների և պատճառների, նրանց գործածման բնույթի, առանձնահատկությունների և արդյունքների խորը և մանրամասն ուսումնասիրության անհրաժեշտությամբ;
- Ինչպես Արևմուտքում, այնպես էլ Անդրկովկասյան երկրներում ի հայտ եկած հայտարարությունները, տպագրություններն ու "հետազոտությունները", ինչպես նաև նրանց հետևում կանգնած կոնկրետ քաղաքական ուժերի և հասարակական շրջանակների արդարացումները Հայրենական Մեծ պատերազմի ընթացքում Կովկասի լեգեոնների գործունեությունը գնահատելու անհրաժեշտությամբ:

3. ՌԻՍՈՒՄԼԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՐԿԱՆ

Հետազոտության առարկան Հայրենական Մեծ պատերազմի տարիներին գերմանական հրամանատարության շահերից ելնելով վերմախտի շարքերում ռազմական միավորումների կամ Կովկասի ժողովուրդների ներկայացուցիչներից կազմավորված այսպես կոչված "արևելյան" լեգեոնների ստեղծման ու գործածության պատմությունն է:

4. ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐՆ ՈՒ ՆՊԱՏԱԿԸ

Հետազոտության գիտական խնդիրն է՝ ի հայտ բերել վերմախտի կազմում կովկասյան ազգային կազմավորումների ստեղծման նախադրյալներն ու պայմանները, Հայրենական Մեծ պատերազմի շրջանում Գերմանիայի շահերից ելնելով նրանց օգտագործման առանձնահատկությունները:

Առեմախտության նպատակն ուսումնասիրությանը, դասակարգման և արխիվային փաստաթղթերի վերլուծության, հուշագրությունների, պատմական և այլ գրականության հիման վրա վերմախտի կազմում կովկասյան ազգային կազմավորումների ստեղծման և գործածման յուրահատկությունների կոմպլեքս հետազոտություն կատարելն է:

Այդ նպատակին հասնելը ենթադրում է լուծել հետևյալ հետազոտական խնդիրները.

- քննել կովկասյան քաղաքական էմիգրացիայի և Կովկասի բնակչության մի մասի շրջանակներում կոլաբորացիոնիզմի արտահայտման պայմանները և պատճառները,
- ի հայտ բերել գերմանական քաղաքական նպատակները և խնդիրները Կովկասում, ինչպես նաև վերմախտի կազմում կովկասյան ազգային կազմավորումներին հատկացվող դերը,
- քննել Գերմանիայի շահերին համապատասխան կովկասյան ազգային կազմավորումների ստեղծման և օգտագործման առանձնահատկությունները,
- հետազոտել Կովկասի ժողովուրդների ներկայացուցիչներից կազմավորված միավորումների, գորամասերի և ստորաբաժանումների ռազմական գործողություններում՝ ռազմաճակատում և օկուպացված տարածքներում պարտիզանների դեմ գործածման վերաբերյալ տարբեր տեսակետները,

- քննել ԽՍՀՄ կովկասյան հանրապետությունների տարածքում դիվերսիոն-հետախուզական և քայքայիչ գործունեության վարման բնույթը ու առանձնահատկությունները:

5. ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ

Հետազոտության ժամանակագրական շրջանակները ընդհանուր առմամբ հանրընկնում են Հայրենական Մեծ պատերազմի ժամանակաշրջանին՝ 1941 թվականի հունիսի 22 մինչև 1945 թվականի մայիսի 9: Սակայն կոլաբորացիոնիստական դրսևորումների ակունքների ավելի ամբողջական քննության համար ատենախոսը ընդլայնել է դրանք և փորձել է ցույց տալ կովկասյան քաղաքական վտարանդիության և Երրորդ Ռայխի ղեկավարության հետ կապերի ձևավորման առանձնահատկությունները նախապատերազմյան շրջանում:

6. ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏԱԿԱՆ ՆՈՐՈՒՅԹԸ

Հայրենի պատմական գիտության մեջ չկան նման թեմատիկ ուղղվածության հետազոտություններ, որոնք կշռափեին Հայրենական Մեծ պատերազմի ժամանակ վերմախտի կազմում կովկասյան ազգային կազմավորումների ստեղծման, պատրաստման և գործածման տարբեր ասպեկտները:

Նախկինում գիտական շրջանառությունից դուրս գտնվող ինֆորմացիայի մշակումը թույլ տվեց բացահայտել և ցույց տալ Հայրենական Մեծ պատերազմի տարիներին կովկասյան կոլաբորացիոնիստների գործունեության հիմքում ընկած դրդապատճառները, նրանց դերը զինված պայքարում:

Բացահայտված են Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին գերմանական զինված ուժերի կազմում Կովկասի ժողովուրդների ներկայացուցիչներից լեզեոնների կազմավորման արդյունքները:

Նորովի են լուսաբանվում գերմանական հրամանատարության կողմից կովկասյան լեզեոնների միջոցով ռազմաճակատում, թիկունքում պատժիչ գործողությունների անցկացման, պահպանական ֆունկցիաների կատարման և ԽՍՀՄ տարածքում դիվերսիոն-հետախուզական և քայքայիչ գործունեության, իրականացման առանձնահատկությունները:

Նորույթ է համարվում գերմանական ղեկավարության կողմից ԽՍՀՄ քաղաքացիներին հավաքագրելու գաղափարական կոնցեպցիայի ձևավորման ուսումնասիրությունը:

Հայեցակարգը ԽՍՀՄ բնակիչներին իրենց կողմը գրավելուն ուղղված տրամաբանորեն փոխկապակցված գաղափարների և գործոնների ամբողջականությունն է: Բացի այդ, հայեցակարգում արտահայտված է Գերմանիայի ներքին և արտաքին քաղաքականության փոխկապակցվածությունը, որն ուղղված էր Խորհրդային պետականության քայքայմանը:

7. ԿԻՐԱՂԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Աշխատանքի գործնական նշանակությունը պայմանավորված է առաջին հերթին լուծվող խնդրի մոտությամբ, ինչպես նաև պաշտպանության ներկայացվող դրույթների և եզրակացությունների բազմությամբ, որոնք կարող են օգտագործվել հետևյալ նպատակների համար՝

- Խորհրդային Միությունում կոլաբորացիոնիզմի արտահայտման, գերմանական զինված ուժերի կազմում 1941-1945 թվականներին հակախորհրդային կազմավորումների ստեղծման և գործածման

հետազոտությունների շարունակման համար որոշակի պատմա-տեսական և մեթոդական բազայի ստեղծում,

- համաշխարհային և հայրենական պատմության, պատերազմների պատմության և զինվորական արվեստի ուսումնասիրություն զինվորական և քաղաքացիական ուսումնական հաստատությունների ունկնդիրների և ուսանողների հետ աշխատանքում,
- կոնկրետ հետազոտությունների անցկացման ժամանակ ամիրաժեշտ նյութերի, փաստաթղթերի և այլ աղբյուրների որոնման հեշտացում:

Բացի այդ, պատերազմի տարիներին կովկասյան կոլաբորացիոնիստներից ռազմական կազմավորումների ստեղծման և գործածման նախադրյալների, պայմանների և մեխանիզմների հետազոտման արդյունքները հնարավորություն են տալիս օբյեկտիվ գնահատելու դրանց գործունեությունը և ավելի խորը դատելու այն գործընթացների մասին, որոնք ներկայումս տեղի են ունենում Անդրկովկասյան հանրապետություններում: Ատենախոսության հիմնական դրույթները, ինչպես ենթադրվում է, կարող են մի շարք ստերեոտիպների դեմ պայքարի հիմք հանդիսանալ, որոնք ներկայումս Անդրկովկասյան հանրապետություններում որոշակի քարոզչական արշավների ազդեցության տակ ձևավորվում են պատմական գիտության մեջ և հասարակական կարծիքում:

8. ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ՄԵԹՈԴԱԲԱՆԱԿԱՆ ՀԻՄՔԵՐԸ

Հեղինակը ղեկավարվել է գիտական իմացության տեսության հիմնական դրույթներով, պատմական հետազոտության անցկացման սկզբունքներով և մեթոդներով, որոնցից գլխավորներն են առաջադրվող դրույթների, գնահատականների ու եզրակացությունների օբյեկտիվությունը, բազմակողմանի լինելը, կոնկրետությունը, պատմականությունը, գիտական և ապացուցիչ լինելը: Կիրառվել են նաև այնպիսի ընդհանուր գիտական մեթոդներ, ինչպիսիք են համակարգային, վերլուծական, խնդրային և տրամաբանական մոտեցումները, վերացարկումը և ընդհանրացումը, նյութերի խնդրա-ժամանակագրական շարադրումը:

Հաշվի են առնված նաև պատերազմների տեսության ու զինված հակամարտությունների, աշխարհաքաղաքականության և ազգային անվտանգության մշակումները:

10. ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅԱՆ ԱՐՔՅՈՒՐԱԳԻՏԱԿԱՆ ԲԱԶԱՆ

Աղբյուրների ու գրականության հիմքը կազմել են ՌԴ, ԱՊՀ երկրների պետական արխիվների փաստաթղթերը, փաստաթղթերի հրատարակված ժողովածուները, այդ ժամանակի պետական և զինվորական գործիչների ելույթների, հոդվածների ու ճամակների տեքստերը, դեպքերի մասնակիցների հուշագրություններն ու հիշողությունները, վիճակագրական ու տեղեկատու նյութերը, որոնք հրապարակվել են Հայաստանում, Ռուսաստանում և այլ երկրներում:

Նախ և առաջ ուսումնասիրության, վերլուծության և համակարգման են ենթարկված ՌԴ Պետական արխիվում, ՌԴ Պաշտպանության նախարարության Կենտրոնական արխիվում ու Ռուսական սոցիալ-քաղաքական պետական արխիվում պահվող նյութերը: Թեմայի վրա աշխատանքներում մեծ օգնություն եղավ ՀԽՍՀ (Երևան) մինիստրների Խորհրդին կից ՊՊԱԿ-ի արխիվի և Ղրիմի Ինքնավար հանրապետության (Սիմֆերոպոլ) Պետական արխիվի նյութերի հետ

ծանոթությունը: Խիստ օգտակար էր ՌԴ Պաշտպանության նախարարության Ռազմական պատմության ինստիտուտի նյութերի և փաստաթղթերի ուսումնասիրությունը, որոնց մեջ հարկ է նշել 1990-ականներին հրատարակված, Ինստիտուտի աշխատակիցների կողմից պատրաստված բազմահատոր "Ռուսական արխիվ. Մեծ հայրենական" ժողովածուն: Աղբյուրների առանձին խումբ են կազմում վերնախտի հրամանատարության հրամաններն ու հրահանգները և առաջարկությունները, որոնք պահվում են արտասահմանյան արխիվներում, բայց հասանելի են դարձել փաստաթղթերի և նյութերի տարբեր ժողովածուների գերմաներեն հրատարակումից հետո: Ատենախոսության վրա աշխատելու ընթացքում հեղինակը բազմիցս հանդիպումներ է ունեցել նախկին լեգեոնականների հետ, որոնք այժմ բնակվում են ինչպես ԱՊՅ երկրներում, այնպես էլ արտերկրում: Այս ճանապարհով հավաքված նյութերը թույլ տվեցին ընդլայնել հետազոտության փաստագրական բազան և ավելի խորը հասկանալ այն շարժառիթները, որոնք դրդել էին Կովկասի խորհրդային քաղաքացիների վերնախտի հետ համագործակցության:

11. ԹԵՄԱՅԻ ՌԻՍԻՄԱՍԻՐՎԱԾՈՒԹՅԱՆ ԱՍՏԻՃԱՆ ՈՒ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՆՈՒՑ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայրենական պատմագրության մեջ Հայրենական Մեծ պատերազմի ավարտից անմիջապես հետո կոլաբորացիոնիզմի թեման լայն լուսաբանում չգտավ, ավելին՝ ըստ էության այն լռության մատնվեց: Միայն ավելի ուշ հայտնվեցին խորհրդային և արտասահմանյան ուսումնասիրողների առանձին հրապարակումներ, որոնք շոշափում էին պատերազմի ժամանակ վերնախտի կազմում կովկասյան ազգային կազմավորումների գործունեության որոշակի խնդիրները: Այստեղ նախ և առաջ հարկավոր է նշել ռուսերեն թարգմանված հոլանդացի հետազոտող Լ. դե Յոնգի¹ մենագրությունը, ինչպես նաև "արևելյան լեգեոնների" մասին հայրենական պարբերականներում տպագրվող նյութերը:² Ուշադրության են արժանի Ա. Յակոբսենի և Ռ.Ռյուրուպի խմբագրությանը հրապարակված փաստաթղթերի ու նյութերի հավաքածուները:³ Այդ հրապարակումներում ներկայացված են Հիտլերի շտաբում օպերատիվ խորհրդակցությունների նյութերը, ինչպես նաև խորհրդային քաղաքացիներից բաղկացած ազգային զինված կազմավորումների ստեղծման վերաբերյալ հրամաններ, ղեկավար հրահանգներ և հրամաններ:

Ընդհուպ 1990-ականների սկիզբը Հայրենական Մեծ պատերազմի ժամանակ կոլաբորացիոնիզմի խնդիրներին վերաբերող արխիվային նյութերի փակված լինելու պատճառով արգելված էր վերնախտի կազմում կովկասյան ազգային կազմավորումների գործունեության լուսաբանումը հայրենական պատմագրության մեջ: Դրա հետ այդ ժամանակ արևմտյան պատմագրության մեջ արդեն կուտակված էին հաճախ հայրենական հեղինակներին անձանոթ մի շարք

հետազոտություններ, որտեղ դիտարկվում էին կովկասյան զինված կազմավորումների ստեղծման և օգտագործման այս կամ այն խնդիրները:¹

Թեմայի վրա աշխատելիս պատմական իրադրության ու նացիստական Գերմանիայի կողմից "արևելյան" լեգեոնների գործածման պայմանների իմաստավորման գործում զգալի օգնություն ցուցաբերեցին խորհրդային մասնագետների աշխատությունները, որոնք նվիրված են արևելյան ռազմաճակատի, հատկապես Կովկասի համար մղվող մարտերի հետ կապված, իրադարձություններին, որոնց ժամանակ գրանցվել էր ռազմական գործողություններում կովկասական կոլաբորացիոնիստների կազմավորումների առավել ակտիվ գործածում և դիվերսիոն-հետախուզական գործունեության մեջ մասնակցություն: Այստեղ անհրաժեշտ է նշել Ա.Ա.Գրեչկոյի, Խ.Ս.Իբրագիմբեյլի, Ի.Վ.Տյուլենևի և խորհրդային շրջանի շատ ուրիշ լեզվաբանների աշխատությունները:² ԽՍՀՄ փլուզումից հետո հրատարակվել են Տ.Մ.Բելիկովի, Ա.Յու.Բեզուգոլնի, Վ.Դ.Չիժնևի, Է.Բ.Սակիևի, Ն.Ն.Լեվչենկոյի, Օ.Վ.Ռոմանկոյի, Ս.Վ.Գրեբենյուկի, Դ.Վ.Շաբաևի³ և ուրիշների աշխատանքները, որոնք լուսաբանում են 1942-1943 թվականներին Կովկասում տիրող իրավիճակի վրա ազդեցություն ունեցած տարբեր խնդիրներ:

ԽՍՀՄ-ում կոլաբորացիոնիզմից վերաբերվող հարցերին ու վերնախտի կազմում խորհրդային քաղաքացիներից կազմված ազգային կազմավորումների գործունեությանը ավելի մեծ ուշադրություն էին հատկացնում արևմտյան մասնագետները: Դ.Դոֆմանի, Դ.Ֆիշերի, Դ.Յուտերմանի, Ե.Սայերի, Ջ.Նազֆիգերի, Ա.Մուցյուսի, ինչպես նաև Բ.Գլինովի և Ե.Անդրեեվայի⁴ շատ

¹ Торлакян М. Со своими днями. Лос-Анджелес, 1953. (на арм. языке); Gorlitz W. Der Zweite Weltkrieg 1939-1945. Frankfurt, 1953; Blomm T. Macedonians in War. Part II. Sidney, 1971; Thorwald J. Illusion: Soviet soldiers in the Hitler's armies. London - New York, 1975; Mader J. Hitlers Spionageregenerale sagen aus: Ein Dokumentarbericht über Aufbau, Struktur und Operationen des OKW - Geheimdienstamtes Ausland / Abwehr mit einer Chronologie seiner Einsätze von 1933 bis 1944. Berlin: Verl. der Nation, 1979. 475 S.; Zawodny J. K. Nothing but Honor: The Story of the Warsaw Uprising 1944. Stanford (Calif.): Hoover inst. press: Stanford univ. 1978. 328 p.

² Гречко А.А. Битва за Кавказ. Изд. 2-е, доп. М.: Воениздат, 1973. 496 с.; Ибрагимбейли Х.М. Крах "Эдельвейса" и Ближний Восток. М.: Наука, 1977, 319 с.; Ибрагимбейли Х.М. Битва за Кавказ. М.: Знание, 1993. 64 с.; Ибрагимбейли Х.М. Крах гитлеровского оккупационного режима на Кавказе. В кн: Народный подвиг в битве за Кавказ: Сб. статей. М.: Наука, 1981. С. 265-295; Тюленев И.В. Крах операции "Эдельвейс". 2-е изд. Орджоникидзе: Иростон, 1988. 189 с.; и др.

³ Баликов Т.М. Народы Северного Кавказа в годы Великой Отечественной войны (1941-1945). Владикавказ: Изд-во Осетинского гос. ун-та им. К.Л.Хетагурова, 2000. 184 с.; Безугольный А.Ю. Народы Кавказа в Вооруженных силах СССР в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. Штутгарт, 2005; Дзидзов В.Д., Сакиев Э.Б. Религиозный фактор в Великой Отечественной войне (по материалам Северного Кавказа) // Материалы Международной конференции, посвященной 60-летию битвы за Кавказ (1942 - 1943 гг.).

⁴ Хоффман Й. История власовской армии / Пер. с нем. У.Гессен. Париж: YMCA-press, 1990. 379 с.; Hoffmann J. Die Ostlegionen 1941 - 1943. Freiburg, 1976; Hoffmann J. Die Kaukasien 1942/43. Das deutsche Heer und die Orientvölker der Sowjetunion. Freiburg, 1991; Fisher D. The Dady Embace. L., 1988; Huterman J.N. Easten troops in Zealand, the Netherlands, 1943-1945. New York, 1997; Mayer E., Berkian A.J. Zwischen Rhein und Arax: neunhundert Jahre deutsch-armenische Beziehungen. Oldenburg: Holzberg, 1988; Munoz A.

¹ Йонг Л. Немецкая "пятая колонна" во Второй мировой войне. М.: Политиздат, 1958. 443 с.

² Советские органы государственной безопасности в годы Великой Отечественной войны // Вопросы истории. 1965. № 5. С. 20-39; Косиков И.А. Диверсанты "третьего рейха" // Новая и новейшая история. 1986. № 2. С. 220-225 и др.

³ Директивы Гитлера: Оперативные совещания у Гитлера. 1939 - 1945. Вторая мировая война в хронике и документах. 5-е изд., Берлин, 1961; Война Германии против Советского Союза 1941 - 1945 гг. Документальная экспозиция. Изд. 2-е. Берлин, 1994. 287 с. (на нем. языке).

աշխատանքներ գրված են հակախորհրդային դիրքերից, սակայն հետաքրքրություն են ներկայացնում իրենց հարուստ փաստագրական նյութերով:

ԽՍՀՄ փլուզման և անդրկովկասյան նախկին խորհրդային հանրապետությունների անկախության ձեռք բերման հետ, ռուսաստանյան պատմագրության մեջ սկսեցին հայտնվել հոդվածներ, բրոշյուրներ և մենագրություններ, նվիրված կոլաբորացիոնիզմին ընդհանուր առմամբ, և կովկասյանին՝ մասնավորապես: Այս շրջանի աշխատանքների մեջ պետք է հատուկ նշել հայտնի ռուս ռազմական պատմաբան Ս.Ի.Սեմիրյազայի "Կոլաբորացիոնիզմ: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին նրա բնույթը, տեսակը և դրսևորումները" ֆունդամենտալ մենագրությունը, որտեղ բացահայտվում են կոլաբորացիոնիզմի աղբյուրները, ձևերը և մեթոդները, նրա առանձնահատկությունները և եվրոպայի տարբեր երկրներում, այդ թվում Չյուսիսային Կովկասի օկուպացված տարածքներում, գերմանա-ֆաշիստական օկուպացիոն ռեժիմի կայացման ու գուրծումնեության վրա ունեցած ազդեցությունը:

Վերջին տաս տարվա ընթացքում լույս տեսած աշխատանքներից, որոնք նվիրված են Հայրենական Մեծ պատերազմի տարիներին ԽՍՀՄ օկուպացված տարածքներում կոլաբորացիոնիզմի դրսևորման տարբեր հարցերին, կարելի է առանձնացնել Ս.Ի.Գրոբյազկոյի, Ն.Տ.Նապասիյի և Ա.Վ.Օկորոկով² առենախոսական հետազոտությունները, որտեղ անմիջականորեն ուսումնասիրվում են վերմախտի կազմում հակախորհրդային զինվորական կազմավորումների ստեղծմանը և գործածմանը վերաբերող հարցեր, ինչպես նաև Յու.Ն.Իսաևի³ աստենախոսությունը, որը նվիրված է դիտարկվող ժամանակաշրջանում ռուսական էմիգրացիայի գործունեության ուսումնասիրությանը: Այս աշխատություններին միացել է Վ.Պ.Սիդորենկոյի⁴ առենախոսական հետազոտությունը, որի մեջ մեծ ուշադրություն է հատկացված 1941-1945 թվականներին Կովկասում կոլաբորացիոնիզմի դրսևորումներին:

1990-ականների վերջին 2000-ականների սկզբին ԽՍՀՄ ժողովուրդների մեջ կոլաբորացիոնիզմի հարցերի հետազոտությանը ակտիվ միացան նախկին ԽՍՀՄ հանրապետությունների այնպիսի գիտնականներ, ինչպիսիք են Ս.Ի.Գրոբյազկոն, Ի.Գ.Երմոլովը, Ա.Կարասչուկը, Բ.Ն.Կովալը, Յու.Մադերը,

J. Forgotten legions: 1941-1945. New York, 1998; Munoz A. J. Hitler's Eastern Legions. V. 1. The Osttruppen. New York, 1997; Munoz A. J. Hitler's Eastern Legions. V. 2. The Osttruppen. New York, 1998; Nafziger G. F. Foreigners in Field Gray: The Russian, Croatian, and Italian Soldiers in the Wehrmacht. Piskah, Ohio: Privately Published, 1995; Двинов Б. Власовское движение в свете документов. Нью-Йорк, 1950. 121 с.; Андреева Е. Генерал Власов и русское освободительное движение / Пер. с англ. London: Overseas publ. interchange, 1990. 370 с.

¹ Семиряга М.И. Коллаборационизм: природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны. М.: РОССПЭН, 2000. 863 с.

² Дробязко С.И. Восточные формирования в составе Вермахта (1941-1945 гг.): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. М., 1996. 26 с.; Напсо Н.Т. Восточные легионы в вермахте в годы Великой Отечественной войны 1941-1945: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Майкоп, 1996. 27 с.; О कोरोков А.В. Антисоветские воинские формирования в годы второй мировой войны: Автореф. дисс. ... докт. ист. наук. М., 2001. с.38

³ Исаев Ю.Н. Участие российской эмиграции во Второй мировой войне: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Брянск, 1999. с. 17

⁴ Сидоренко В.П. Войска НКВД на Кавказе в 1941-1945 гг.: исторический аспект: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. СПб., 2000. 43 с.

Ա.Վ.Օկորոկովը, Գ.Պրոխորովը, Օ.Վ.Ռոմանկոն, Գ.Տերեսչենկոն, Վ.Ե.Չերնովը, Ա.Գ.Շլյախտունովը, Վ.Չերնյավսկին, Ս.Գ.Չուկը և շատ ուրիշներ: ¹ Անմիջապես վերմախտի կովկասյան կազմավորումների ստեղծման և գործածման հարցերին է նվիրված Ս.Գ.Չուկի "Գերմանիայի կովկասյան քարտեզը" բովանդակալից աշխատությունը:²

Սակայն այդ բոլոր աշխատությունները, բացառությամբ Ա.Գ.Չուկի հիշատակված աշխատանքի, հայցորդի ընտրած թեմայի հետ ունեն անուղղակի կապ: Նրանց մեջ բացակայում է վերմախտի կազմում կովկասյան ազգային ստորաբաժանումների կազմավորմանը, պատրաստմանը և գործածմանը վերաբերվող հարցերի հետազոտությունը, իսկ կովկասյան ժողովուրդների ներկայացուցիչների կոլաբորացիոնիզմի դրսևորման առանձին խնդիրները քննարկվում են ավելի լայն հարցերի համատեքստում: Նշված հարցերին համալիր վերլուծություն տալու փորձեր ձեռնարկվել են մի քանի հեղինակների աշխատանքներում, բայց ազգայնական դիրքերից և միայն հայ կամ վրաց կազմավորումների վերաբերյալ:³

Այսպիսով, ներկա դրությամբ ժամանակակից հայրենական և արտասահմանյան պատմագրության մեջ բացակայում է վերմախտի կազմում կովկասյան կազմավորումների ստեղծման և գործածման հարցի համալիր վերլուծությունը, որը հիմնված լինելու քննարկվող իրադարձություններին մասնակից կողմերի արխիվային նյութերի վրա: Այդ բացը գալիս է լրացնելու ներկա աշխատությունը:

12. ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ

Աշխատանքը կազմված է ներածությունից, երկու գլխից, վերջաբանից և հավելվածներից:

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅԱՆ մեջ հիմնավորվում է թեմայի կարևորությունը, վերլուծության է ենթարկվում աղբյուրագիտական հիմքը, բացահայտվում է նրա գիտական մշակվածության աստիճանը, ցուցադրվում է թեմայի որպես

¹ Дробязко С.И., Ермолов И.Г., Добровольческий полк "Десна" и другие военные формирования из советских граждан на территории Орловской области. М., 2001. 25 с.; Дробязко С., Карашук А. Вторая мировая война 1939-1945. Восточные легионы и казачьи части в Вермахте. М.: АСТ: Астрель, 2001. 46 с.; Дробязко С.И. Под знаменами врага. Антисоветские формирования в составе германских вооруженных сил 1941-1945 гг. М.: Изд-во Эксмо, 2005. 608 с.; Ковалев Б.Н. Нацистская оккупация и коллаборационизм в России, 1941-1945. М.: ООО "Издательство АСТ": ООО "Транзиткнига", 2004. 483 с.; О कोरोков А.В. Антисоветские воинские формирования в годы Второй мировой войны. М.: Изд-во Военного университета, 2000. 174 с.; Романько О. В. Мусульманские легионы во Второй мировой войне. М., 2004; Соцков Л. Неизвестный сепаратизм. М., 2003; Чернявский В., Мадер Ю., Чуев С., Прохоров Д. Диверсанты Третьего рейха. М., 2003; Чернов В.Е., Шляхтунов А.Г. Прибалтийские WAFFEN-SS. Герои или палачи... ? М.: Лит-Интер, 2004. 184 с.; Чуев С. Г. Спецслужбы Третьего рейха. Т. 1. СПб., 2003; Чуев С. Г. Проклятые солдаты. М., 2004; Шунков В. Солдаты разрушения. М., 2001. Терещенко Д. Германский солдат, Восточный фронт 1941 – 1943 гг. Киров, 2000.

² Чуев С.Г. Кавказская карта Германии // Военно-исторический архив. 2004. № 1. С. 35-67

³ Грузины под германским знаменем во Второй мировой войне. Тбилиси, 1994. (На груз. яз.); Мамулия Г. Грузинский легион в боях за свободу и независимость Грузии в годы Второй мировой войны. Тбилиси, 2003. (На груз. яз.)

ինքնուրույն ուսումնասիրության, ընտրության անհրաժեշտությունը, սահմանվում են հետազոտության առարկան, նպատակը և խնդիրները:

ԱՌԱՋԻՆ ԳԼՈՒԽԸ “Կովկասյան կազմավորումների ստեղծումը վերնախտի կազմում”, նվիրված է Կովկասի ժողովուրդների ներկայացուցիչներից զինված կազմավորումների ստեղծման առանձնահատկությունների, գերմանական հրամանատարության շահերից ելնելով դրանց գործածման նախապատրաստման ուսումնասիրմանը: Գլուխը կազմված է չորս բաժիններից: Առաջին բաժնում ուսումնասիրվում են կլաբորացիոնիզմի դրսևորման նախադրյալները ու պայմանները քաղաքական էմիգրացիայի և ԽՍՀՄ կովկասյան հանրապետությունների քաղաքացիների մասի շրջանակում: Երկրորդ բաժինը նվիրված է գերմանական ղեկավարության և հատուկ մարմինների գործունեության հիմնական ուղղություններին, որոնք ստեղծված էին Գերմանիայում ինչպես սոցիալ-քաղաքական և էթնիկական-եկեղեցական իրավիճակի բազմալոզմանի ուսումնասիրման, այնպես էլ Խորհրդային Միության այդ տարածաշրջանում “հինգերորդ շարասյան” ձևավորման խնդրի պրակտիկ իրագործման համար: Այստեղ վերլուծվում է նաև գերմանական ղեկավարության մոտեցումների փոփոխությունը ազգային միավորումների ստեղծման և կիրառման հարցերի վերաբերյալ:

Երրորդ բաժնում դիտարկվում են կովկասյան լեզոնների կազմավորումը, քանակը և խնդիրները: Առանձին ազգային կովկասյան լեզոնների - ադրբեջանական, հայկական, վրացական և հյուսիսկովկասյան, - ինչպես նաև “Բերգմանն” բազմազգ գումարտակի (ընթացքում վերակազմավորվելով զնդի) ստեղծման և պատրաստման առանձնահատկությունները լուսաբանվել են առաջին գլխի չորրորդ բաժնում: Այստեղ նաև որոշակի ուշադրության են արժանացել ճշված միավորումների անձնակազմի գաղափարական ազդեցության հարցերը:

ԵՐԿՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽՄ “Կովկասյան միավորումների օգտագործումը գերմանական ղեկավարության կողմից”, դիտարկվում են Կովկասի ժողովուրդներից ստեղծված միավորումների, մասերի և ստորաբաժանումների գործածման բնույթն ու առանձնահատկությունները: Գլուխը կազմված է երեք բաժնից: Առաջին բաժինը նվիրված է կովկասյան ազգային լեզոնների կիրառմանը արևելյան ռազմածակատի ռազմական գործողություններում, պարտիզանների դեմ պայքարում և օկուպացված տարածքներում պահպանական ծառայությանը, ինչպես նաև դրանց գործածմանը գերմանական հրամանատարության կողմից Բալկաններում և Արևմտյան Եվրոպայում: Երկրորդ բաժնում վերլուծվում է “Բերգմանն” (“Լեռնական”) բազմազգ գումարտակի (ընթացքում՝ զնդի) ռազմական կիրառման բնույթը, հաշվի առնելով նրա՝ որպես հատուկ միավորման նշանակությունը, որն արվերի ծրագրի համաձայն, նախատեսված էր օգտագործել քայքայիչ աշխատանքներ վարելու համար Կարմիր Բանակի ազգային միավորումների և Զյուսիսային Կովկասի և Անդրկովկասի բնակչության դեմ: Երրորդ բաժնում լուսաբանվում է Զայրենական Մեծ պատերազմի ժամանակաշրջանում կովկասյան կոլաբորացիոնիստների հետախուզական-դիվերսիոն և քայքայիչ գործունեությունը Կարմիր Բանակի թիկունքում և ԽՍՀՄ Անդրկովկասյան հանրապետություններում:

ՎԵՐՋԱՐԱՆՈՒՄ անփոփոխ էն հետազոտության արդյունքները, արված են ընդհանուր հետևություններ, տրված են գիտա-պրակտիկ խորհուրդներ և առաջարկություններ:

13. ԶԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅԱՆ ԶԻՄԱԿԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐԸ ԵՎ ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ Ուսումնասիրության ընթացքում Կովկասի ժողովուրդներից ձևավորված “արևելյան” լեզոնների ստեղծման և հետագա գործածման պայմանների և նախադրյալների մեջ բացահայտվում են երեք հիմնական գործոններ.

- Առաջինը կապված է կովկասյան քաղաքական վտարանդիականության գործունեության հետ, որը համագործակցում էր Գերմանիայի ռազմա-քաղաքական ղեկավարության հետ դեռևս մինչև Զայրենական Մեծ պատերազմի սկիզբը: Գերմանացիների հետ իրենց կապերը առավել ակտիվ հաստատում էին էմիգրացիոն այն շրջանակները, որոնք կիսում էին ադրբեջանական “Մուսավատ” կուսակցության, հայկական “Ռաշնակցություն” կուսակցության և վրացական մենշևիկների ծրագրերը: Այդ կուսակցությունների ղեկավարները և ակտիվ մասնակիցները իրենց հանրապետությունների “անկախության” հասնելու հույսերը կապում էին խորհրդային բազմազգ պետության ոչնչացման Գերմանիայի ազդեցիվ պլանների և նրա տարածքում մի շարք ազգային-պետական կազմավորումների ստեղծման հետ: Այդ հույսերի փայտայունը գերմանացիների համար ապահովում էր քաղաքական էմիգրացիայի ոչ միայն լրիվ օրինականությունը, այլ նաև թույլ տվեց մինչև պատերազմի սկիզբը օգտագործել նրա հնարավորությունները ԽՍՀՄ տարածքում քայքայիչ գործունեության իրականացման համար, իսկ ԽՍՀՄ վրա հարձակումից հետո նպաստեց այդ շրջանակների ակտիվ մասնակցությանն ազգային լեզոնների ձևավորմանը և զավթած տարածքներում գերմանա-ֆաշիստական օկուպացիոն ռեժիմի կայացմանը և գործարկմանը: Ազգային լեզոնների ստեղծման ժամանակ ենթադրվում էր, որ դրանք հետագայում կարող են դառնալ Գերմանիայի կովկասյան արբանյակ-պետությունների “ազգային բանակների” կորիզը: Չնայած այն բանի, որ գերմանական օկուպացիոն քաղաքականությունը ոչ մի կասկած չէր թողնում օկուպացված տարածքների բնակչության երկարաժամկետ ստրկացման և շահագործման իրական նպատակների վերաբերյալ, կովկասյան քաղաքական էմիգրացիան, կանգնելով կոլաբորացիոնիզմի դիրքերին մնաց այնտեղ մինչև պատերազմի ավարտը:

- Երկրորդ գործոնը պայմանավորված էր Կովկասում տիրող սոցիալ-քաղաքական իրավիճակի հետ: Վրացիների, հայերի, ադրբեջանցիների և Զյուսիսային Կովկասի ժողովուրդների ազգային-պետական կյանքի արմատական վերափոխումը Ռուսաստանի Քաղաքացիական պատերազմից հետո միանշանակ չէր ընդունվել բնակչության տարբեր խավերի կողմից: Խորհրդային իշխանության տարիների ընթացքում թույլ էին տրվել կուլեկտիվացման մի շարք շեղվածքներ, տեղական իշխանությունների, մտավորականության, հոգևորականների նկատմամբ ռեպրեսիաներ, որոնք հանգեցնում էին բնակչության դժգոհության աճին և հաճախ նպաստում էին հակաիշխանական ելույթներին: Առավել բազմաթիվ էին հակախորհրդային ելույթները Զյուսիսային Կովկասի ժողովուրդների շրջանում, մասնավորապես՝ չեչենների և ինգուշների մոտ, և Ադրբեջանում: Զայրենական Մեծ պատերազմի սկիզբը բերեց գորակոչի ենթակա քաղաքացիներից շատերի զորահավաքից խուսափելուն, Կարմիր Բանակի շարքերից դասալքությանը, քարոզչական արշավի ազդեցության տակ գերմանացիների կողմը անցնելուն և շատ կովկասյան ազգությունների ռազմագերիների համաձայնությանը իրենց կամքով “արևելյան” լեզոնների շարքեր անցնելուն: Այն փաստին, որ մնաց կամավորների պակաս գերմանական հրամանատարությունը չի զգացել, նպաստել են նաև պատերազմի սկզբում գերմանացիների հաջողությունները:

- Երրորդ գործոնը Կովկասի տեղում ու դերն է գերմանական ղեկավարության ծրագրերում և քաղաքականության մեջ: Կովկասը դիտվել է որպես գերմանական էքսպանսիայի զարգացման պլանգրամ դեպի Մերձավոր և Միջին Արևելք:

այնուհետև դեպի Հարավային Ասիա և Հեռավոր Արևելք: Այդ պատճառով նախապատերազմյան տարիներին Կովկասի ուսումնասիրությանը, կովկասյան համայնքներում աշխատանքին և նրանց նախապատրաստմանը "հինգերորդ շարասյան" դերին, վտարանդիության շրջանակների ներգրավումը հետախուզական-դիվերսիոն և քայքայիչ գործունեությանն անդրկովկասյան հանրապետությունների տարածքում մեծ ուշադրություն էր դարձվում ինչպես երրորդ Ռայխի տարբեր քաղաքական և վարչա-պետական կառույցների, այնպես էլ հատուկ մարմինների, առաջին հերթին արվերի կողմից: Կովկասյան համայնքների հետ աշխատանքում ակտիվ դեր է խաղացել NSDAP արտաքին քաղաքականության գերատեսչության Արևելքի բաժինը: Այդ գերատեսչության ղեկավար Ա.Ռոզենբերգը, որը 1941 թվականի հուլիսին գլխավորել է օկուպացված Արևելյան տարածքների Կայսերական նախարարությունը, ինչպես արդեն հետո հայտնի դարձավ Նյուրնբերգյան դատավարության ժամանակ, առաջարկում էր ավելի մեծ ուշադրություն դարձնել ազգային հակասությունների վրա, հետևելով "բաժանիր և տիրիր" սկզբունքին, նպատակ ունենալով ամրապնդել գերմանական ուշխանությունը Կովկասում:

Բլիցկրիզի ծախսողմամբ և 1942 թվականին գերմանացիների կողմից գլխավոր հարվածի ուղղության փոփոխումը դեպի հարավ, Կովկասի նշանակությունը, իր ունեցած ի հարուստ պաշարներով, գերմանական պլաններում էլ ավելի բարձրացավ: Հենց 1942 թվականի երկրորդ կեսով է թվագրվում կովկասյան կողբորացիոնիստներից ձևավորված զինված միավորումների ակտիվ գործածության սկիզբը արևելյան ռազմաճակատի հարավային մասում, երբ կովկասյան քաղաքական էմիգրացիայի և գերմանական ղեկավարության շահերը, ինչպես նրանց երկուսին էր թվում, համընկան:

Ա. Հիտլերը, ինչպես հայտնի է, կովկասա-մուսուլմանական (հյուսիսկովկասյան), հայկական և վրացական ազգային լեզոնների ստեղծման մասին հրահանգ էր տվել 1941 թվականի նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին, իսկ 1942 թվականի ապրիլի 15-ին նա ամձամբ թույլատրեց գործածել այդ միավորումները, ինչպես նաև թուրքեստանյան լեզոնը, պարսիզանների դեմ պայքարում և ռազմաճակատում որպես "լիիրավ դաշնակից", ստիպված հետ վանգնելով իր իսկ առաջարկած սկզբունքից՝ չտալ զենք ոչ ոքի, բացի գերմանացիներից, և զինված պայքարի մեջ չներգրավել օկուպացված երկրների ժողովուրդներին:

Կովկասյան ժողովուրդների ներկայացուցիչներից ձևավորված առաջին զինվորական ստորաբաժանումը դարձավ 1941 թվականի նոյեմբերից մինչև 1942 թվականի մարտը Նոյհաներ քաղաքում (Սիլեզիա) ձևավորված "Բերգմանն" ("Լեռնական") բազմազգ գումարտակը, որը չի մտել ոչ մի ազգային լեզոնի կազմի մեջ: Ի տարբերություն այդ հատուկ նշանակության գումարտակի, որն ստեղծված էր անմիջապես գերմանիայի տարածքում արվերի ղեկավար ադմիրալ Կանարիսի նախաձեռնությամբ և նախատեսված էր գլխավորապես հետախուզական-դիվերսիոն և քայքայիչ աշխատանքների համար, ադրբեջանական, հայկական, վրացական և հյուսիսկովկասյան լեզոնների հետևակային գումարտակների ձևավորումը կատարվել է օկուպացված տարածքների երկու հիմնական լեզոններում՝ Լեհաստանում և Ուկրաինայում:

Կովկասյան հետևակային գումարտակների ձևավորման լեհական լեներոնը գտնվում էր Վարշավայի շրջանում (շտաբը՝ Ռադոնում). երկու տարվա ընթացքում՝ մինչև այդ շտաբի լուծարումը 1943 թվականի վերջում, Լեհաստանում ձևավորվել էր կովկասյան լեզոնների 31 հետևակային գումարտակ՝ ութ ստորբաժանական (804, 805, 806, 807, 817, 818, 819, 820), յոթ հյուսիսկովկասյան (800, 801, 802, 803, 835, 836, 837), ութ վրացական (795, 796, 797, 798, 799, 822,

823, 824) և ութ հայկական (808, 089, 810, 812, 813, 814, 815, 816): 1942 թվականի կեսից մինչև 1943 թվականի երկրորդ կեսը այդ գումարտակները ուղարկվել էին ռազմաճակատ:

1942 թվականի մայիսին, հաշվի առնելով Լեհաստանի փորձը կովկասյան հետևակային գումարտակների ստեղծման գործում, օկուպացված Ուկրաինայի Պոլտավայի երկրամասում վերմախտի 162-րդ հետևակային դիվիզիայի շտաբի հիման վրա ստեղծվել էին ուսումնական ծամբարներով նոր կենտրոններ: Մինչև 1943 թվականի մայիսը Կովկասի ժողովուրդներից Ուկրաինայում ձևավորվել էր 13 հետևակային գումարտակ, այդ թվում վեց ադրբեջանական (I/4, I/73, I/97, I/101, I/111, II/73), չորս վրացական (I/1, I/9, II/4, II/198) և երեք հայկական (I/125, I/198, II/9), ինչպես նաև երկու ուժեղացված հյուսիսկովկասյան կիսագումարտակ (842 և 843), յոթ շինարարական և երկու պահուստային գումարտակ:

Ընդհանուր առմամբ 1942 թվականի երկրորդ կիսամյակում Կովկասի վրա հարձակվող գերմանական խմբավորման կազմում կար օտարերկրյա լեզոններների 25 գումարտակ: Ծագումով միայն Հյուսիսային Կովկասից վերմախտի կազմում պատերազմում էր 28 հազար մարդ: Կովկասյան ժողովուրդների ներկայացուցիչների ընդհանուր քանակը գերմանական զինված ուժերում պատերազմի ժամանակ կազմում էր 114 հազար մարդ¹:

Տարբեր ազգային լեզոնների գումարտակների կազմավորումը նմանատիպ էր: Յուրաքանչյուր գումարտակ իր կազմում ուներ 130-200 հոգանոց երեք հետևակային, զնդացրային և շտաբային վաշտեր: Հետևակային վաշտերում երեք հետևակային և մի զնդացրային դասակ, շտաբային վաշտում՝ հակատանկային, ակամանետային և կապի դասակներ: Հետևակային գումարտակի կազմում կար 800-1000 զինվոր և սպա, այդ թվում մինչև 60 մարդ գերմանական կադրային անձնակազմից: Գումարտակների և վաշտերի հրամանատարների պաշտոնները զբաղեցնում էին գերմանացիները, որոնք ունեին այս կամ այն ազգության տեղակալներ: Դասակի և ավելի ցածր հրամանատարային կազմը ազգային էր: Գումարտակի զենքը, որպես կանոն, կազմում էր խորհրդային արտադրության ավարային երեք 45մմ հակատանկային թնդանոթ, 15 թեթև և ծանր ակամանետ, 52 ձեռքի և հաստոցավոր զնդացիր, հրացան և ինքնաձիգ:

Ուսուցումն իր մեջ ներառում էր գերմաներեն հրամանների ուսուցանում, շարքային և տակտիկական պատրաստվածություն (տակտիկական պարապմունքներ, հրաձգություն), ինչպես նաև գաղափարական պատրաստվածություն: Վերջինը հաշվի էր առնում հավաքագրված կամավորների առանձնահատկությունները՝ ազգային, կրոնական և մշակութային: Անհրաժեշտ գաղափարախոսության ամրագրման հիմնական աշխատանքն անցկացնում էին քաղաքական էմիգրանտներից կազմված նացիոնալիստական կազմակերպությունների հատուկ ընտրված ներկայացուցիչները: Գաղափարական աշխատանքի ձևերը ներառում էին քաղաքական էմիգրացիայի առաջնորդների, գերմանիայի զինվորական սպաների և պետական գործիչների ելույթներ շարքի առջև, կոլեկտիվ և անհատական զրույցներ և պարապմունքներ, ազգային լեզուներով թերթերի տարածում, հատուկ ընտրված լեզոնների ուղևորություններ Բելախին: Կարևոր գործոն էր նաև հանդիսավոր երդման արարողության նախապատրաստումը:

¹ Дробязко С.И. Под знамёнами врага. Антисоветские формирования в составе германских вооруженных сил 1941-1945 гг. с. 523-524.

Կովկասյան կոլաբորացիոնիստների գաղափարական նախապատրաստումը հաճախ ունենում էր իր խտանները: Փախուստը լեզեոնականների շրջանում լայն տարածված էր դասավրությունը, ռազմաճակատ մեկնող ստորաբաժանումներից, դիրքերի լքումը, ինչպես նաև գաղտնի խմբերի ստեղծումը, որոնք պատրաստում էին լեզեոնականների մեծ խմբերի կազմակերպված անցում Կարմիր Բանակի կողմը: Այդպիսի դեպքեր մասայական բնույթ են ունեցել արդեն Կովկասում՝ 1942 թվականի վերջին, ինչպես նաև 1943-1944 թվականներին Ղրիմում՝ վրացական, հայկական և ադրբեջանական միավորումներում: Լեզեոնականների ցածր բարոյահոգեբանական մակարդակը և «կամավորներից» շատերի պարտիզանների կամ Կարմիր Բանակի շարքերը անցնելու ծգտումը գերմանական հրամանատարության մոտ նրանց նկատմամբ անվստահության աճին էին նպաստում: Այդ շրջանում գերմանակազմի գինվորների վերաբերմունքը իրենց «արևելյան դաշնակիցների» նկատմամբ գերի գերմանական ենթասպաններից մեկը արտահայտել է հետևյալ կերպ. «Բոլոր այդ օտարերկրյա զորքերը առաջին իսկ հարմար պահին կդավաճանեն... Գերմանական գինվորները այդ զորքերի վրա չեն ապավինում և համարում են դրանք անկայուն: Ձինվորների մեծամասնությունը այդ մարդկանց գերմանական բանակ հավաքագրումը գնահատում է որպես մեր թուլության ցուցանիշ»:¹

Գերմանական հրամանատարությունը այդ երևույթի կանխման համար կիրառում էր ռեպրեսիվ և կազմակերպչական միջոցներ: Լեզեոնականների շրջանում տարածվում էին հրամաններ և հիշեցումներ, որոնք զգուշացնում էին զինծառայողի պատասխանատվության մասին, նրանց նկատմամբ կիրառվում էին արգելափակիչ ջոկատներ: Առաջին գծում դիրքերը հաճախ զբաղեցնում էին կովկասյան միավորումները գերմանական ստորաբաժանումների հետ («դոմինոյի» սկզբունք): Պրակտիկորեն կիրառվում էր նաև դասալիքների գնդակահարումը շարքի առջև: Վերջ ի վերջը ազգային լեզեոնների անվստահելի գումարտակների զգալի քանակը գերմանացիները ստիպված էին դուրս բերել առաջնային գծից, զինաթափել և վերակազմավորել ճանապարհա-շինարարականների:

Կովկասյան լեզեոնների հետևակային գումարտակների ռազմական կիրառումը արևելյան ռազմաճակատում ներառում էր հարձակողական և պաշտպանական գործողությունների վարումը առաջնային գծի վրա, գերմանական զորքերի խնդիրների լուծումը մոտակա թիկունքում, գլխավորապես՝ տարբեր օբյեկտների պաշտպանության, պայքար պարտիզանների դեմ և ռազմաճակատի գծի հետևում մնացած խորհրդային զինծառայողների մասնատված խմբերի դեմ, մասնակցություն պատժողական միջոցառումներին: Մի քիչ այլ բնույթ էր կրում «Բերգման» բազմազգ գումարտակի ռազմական կիրառումը՝ հիմնականում հետախուզական-դիվերսիոն և քայքայիչ գործունեության վարման համար անձնակազմի ավելի լայն ներգրավման հաշվին:

Ստալինգրայան պարտությունից և Կովկասի համար մղված մարտերից հետո մի շարք գումարտակներ գերմանացիների կողմից մասնակցել են Ուկրաինայի պաշտպանողական կռիվներում: Թամանյան թերակղզուց Ղրիմ էվակուացված «արևելյան» լեզեոնների գումարտակները օգտագործվել են պարտիզանների դեմ ռազմական գործողություններին և պատժողական ակցիաներին, ծովափնյա տարածքների, տնտեսական և ռազմական նշանակության օբյեկտների պաշտպանության և թիկունքի խնդիրների լուծմանը, իսկ 1943-1944 թվականների աշնանը և ձմռանը նրանք գերմանական զորքերի

հետ պերեկոպայան ամրություններում մասնակցել են պաշտպանողական մարտերին խորհրդային զորքերի դեմ:

«Արևելյան» լեզեոնների մոտ 80 գումարտակ խորհրդա-գերմանական ռազմաճակատից դուրս բերման որոշումը ընդունվել էր Ա.Գիտլերի կողմից անձամբ 1943 թվականի սեպտեմբերին: Այդ լեզեոնների օգտագործումը Արևմտյան Եվրոպայում, ներառում էր նրանց գործածումը երկրորդ «ռազմաճակատի» պաշտպանողական սահմաններին և Դիմադրության ուժերի դեմ պայքարում:

Վերմախտի պարտությունները Արևմուտքում 1944 թվականին բացասական անդրադարձած արևելյան միավորումների բարոյա-հոգեբանական վիճակի վրա և, չնայած տեղի բնակչության բուրբուրվիմ տարբեր ազգային, լեզվական, կրոնական և մշակութային առանձնահատկություններին, բերեցին դասավրության աճին և լեզեոնականների անցմանը պարտիզանների շարքերը: Առավել նկատելի էր այդ գործընթացը Ֆրանսիայում և Իտալիայում: Այսպես, Ֆրանսիայի հարավում գործում էր պարտիզանական ջոկատ՝ Մախկին լեզեոնականներ Պետրոսյանի և Տիտարյանի գլխավորությամբ, որոնք ազատագրել էին մի քանի քաղաք և գյուղ: Իտալիայում, Ուլդոսոլլա մահանգում մարտերի ընթացքում տասնյակ վրացիներ միացել են գարիբալդիական պարտիզանական բրիգադին, մասնակցել են Գրասելլոնա քաղաքի համար մղած մարտերին և հարձակվել գերմանացիների վրա հարձակվողների առաջին շարքերում:¹ Սակայն առավել նշանակալից էր վրացական լեզեոնականների ելույթը 1945 թվականի ապրիլ-մայիս ամիսներին հոլանդական Տեկսել կղզում, որտեղ 822-րդ գումարտակը ապստամբություն էր բարձրացրել, ոչնչացրել մինչև 400 և վիրավորել մի քանի հարյուր գերմանացի, շրջափակել չորս հազարանոց գերմանական զինված միավորումը և պահել կղզին վեց շաբաթ, մինչև բրիտանական զորքերի կանադական կոմսոնդանտի մոտենալը:²

Միևնույն ժամանակ կովկասյան միավորումները շարունակում էին կարևոր դեր խաղալ պատժողական ակցիաներում և Դիմադրության ուժերի դեմ պայքարում Բալկաններում, Իտալիայում, Սլովակիայում և Լեհաստանում, որի համար և բարձր գնահատական են ստացել գերմանական հրամանատարությունից:³

Արևմտյան ճակատում կովկասյան գումարտակների մեծ մասը լեզեոնականների ցածր բարոյա-հոգաբանական մակարդակի պատճառով չկարողացան դիմադրել իրենց քանակով գերազանցող և ավելի լավ զինված դաշնակիցների զորքերին: Գումարտակների մի մասը ջախջախվել էր և տրոհվել հակահիտլերյան կռիվից հայի դաշնակիցների հարվածներից, մյուս մասն էլ զինաթափվել էր հենց գերմանացիների կողմից՝ լեզեոնականների կռիվ գնալուց հրաժարվելու և դասավրության բազմաթիվ դեպքերի պատճառով:

1944 թվականի վերջին - 1945 թվականի սկզբին արևմտյան ճակատում ջախջախված լեզեոնների մնացած մասը հավաքվել էր Նոյիամբերում, որտեղ ռազմունակություն պահպանած վրացական, հայկական, ադրբեջանական և հյուսիսկովկասյան լեզեոներներից վերջին պատերազմական ծնունդ ձևավորվել էր 12-րդ կովկասյան կործանարար-հակատանկային միավորումը, որը մասնակցել էր Օդեր գետի պաշտպանական մարտերին և Բեռլինի պաշտպանությանը:

¹ Чув С.Г. Кавказская карта Германии. с. 54
² Военно-исторический архив. 2004. № 1. с. 69-74.
³ Дробязко С.И. Под знамёнами врага. Антисоветские формирования в составе германских вооруженных сил 1941-1945 гг. с. 235.

¹ Безугольный А.Ю. Народы Кавказа в Вооруженных силах СССР в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. С. 218.

Գերմանական հրամանատարությունը լայնորեն օգտագործում էր կովկասյան կոլաբորացիոնիստներին՝ ԽՍՀՄ տարածքում հետախուզական-դիվերսիոն և քայքայիչ գործունեության իրականացման համար՝ ինչպես նախապատերազմյան տարիներին, այնպես էլ խորհրդային Միության վրա հարձակվելուց հետո: 1941 թվականի հուլիսից արվելը բացել էր Կովկասում աշխատելու համար դիվերսանտներ պատրաստող հետախուզական և դիվերսիոն դպրոցների ցանց: Ստեղծվում էին նաև հատուկ զորամասեր, որոնք նախատեսված էին հետախուզական-դիվերսիոն և քայքայիչ գործունեություն իրականացնելու համար: Առաջին նման միավորումներից մեկը արվելի կողմից ստեղծված հատուկ նշանակության «Բերգման» գումարտակն էր: Կարմիր Բանակի ազգային զորամասերում քայքայիչ գործունեություն իրականացնելուց բացի, «Բերգման» հատուկ նշանակության գումարտակի ստորաբաժանումները խորհրդային զորքերի քիկուներ էին տեղափոխում նաև դիվերսիոն խմբեր՝ հաղորդակցության միջոցները շարքից դուրս բերելու և խուճապ առաջացնելու համար: Դրանցից ամենահաջողը պետք է ճանաչել նավթային գործարանի գավթման և պաշտպանության «Շամիլ» օպերացիան: Բացի այդ, բավականին արդյունավետ են եղել Կարմիր Բանակի ազգային միավորումների դեմ ուղղված գումարտակի քարոզչական խմբերի գործողությունները, որոնք իրենց մեջ ներառում էին տպագիր նյութերի պատրաստումը և գերմանացիների կողմն անցնելու կոչերով ռադիոհաղորդումների վարումը, ինչի արդյունքում 1942 թվականի միայն սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին հարյուրավոր խորհրդային զինծառայողներ թշնամու կողմն էին անցել: Սակայն հետագայում, հաշվի առնելով փոխված իրավիճակը արևելյան ճակատում, գերմանացիները ստիպված էին օգտագործել հատուկ ուժերացված նախապատրաստում անցած «Բերգման» գումարտակը (1943 թվականի ապրիլից՝ «Լեռնական» գունդը) որպես սովորական հետևակային զորամաս՝ առաջին գծում և թիկունքում պատժողական ակցիաներ անցկացնելու համար: Այսպես, գնդի ադրբեջանական գումարտակը 1944 թվականի օգոստոսին ուղարկվել էր Վարշավայի ապստամբության ճնշմանը:

Այսպիսով, կովկասյան զինված միավորումները վերմախտի կազմում գրեթե մինչև Գերմանիայի կապիտուլյացիան և պատերազմի են նրա կողմից: Անցկացված հետազոտությունը թույլ է տալիս պնդել, որ հիտլերյան Գերմանիային առավել նվիրված ծառայել են ազգայնական էմիգրացիոն կազմակերպությունների անդամները: Նրանք կազմում էին կոլաբորացիոնիստական միավորումների հիմքը, բայց, հաշվի առնելով, որ դրանց թիվը մեծ չէր, շատ ազգային միավորումներ գերմանական հրամանատարության մոտ բնորոշվում էին որպես անվստահելի: Գերմանիայի կապիտուլյացիայից հետո դաշնակիցների կողմից գերի վերցված կոլաբորացիոնիստների մեծ մասը փոխանցվել էր ԽՍՀՄ:

Թշնամու կողմը անցնել համաձայնված խորհրդային քաղաքացիների, առավել ևս նրանց, ով պատերազմում էր Կարմիր Բանակի դեմ, ճակատագիրը բարդ էր և ողբերգական: Յնց այդ իրավիճակում հայտնվեցին կովկասցի խորհրդային զինվորները, որոնք ծառայում էին վերմախտի ազգային լեգեոնների շարքերում: Նրանց բոլորին խորհրդային և ռուսաստանյան պատմագրությունը արդարացի դասում էր և դասում էր Հայրենիքի դավաճանների և թշնամու աջակիցների թվին: Նրանց ընդհանուր թիվը, սակայն, մինչև 1990-ական թվականների սկիզբը չէր նշվում, ինչը տպավորություն էր ստեղծում Հայրենական Մեծ պատերազմի ժամանակ խորհրդային մարդկանց դավաճանության ոչ նշանակալի չափերի մասին: Թեպետև, միայն վերջին մեկուկես տասնամյակում մասնուկում հայտնվեցին տվյալներ, որ նման Հայրենիքի դավաճաններ, որոնք ծառայել են Գերմանիայում, քանակով չէին զիջում խորհրդային պարտիզաններին, որոնք գործում էին թշնամու թիկունքում:

Գերմանական բանակում կովկասյան ժողովուրդների ներկայացուցիչների քանակը 1941-1945 թվականներին կազմում էր մոտ 114 հազար մարդ, այդ թվում՝ մինչև 38,5 հազար ադրբեջանցի, 22 հազար հայ, 25 հազար վրացի և 28 հազար հյուսիսկովկասյան ժողովուրդների ներկայացուցիչներ: Ձինված հակամարտությունում մասնակցել են նաև ՍՍ նացիստական զորքերը, որոնց կազմում կային նաև եկվորներ Կովկասից, այդ թվում 3 հազար հայ, 3 հազար վրացի: Այսպիսով, բազմազգ խորհրդային Միությունում ընդհանրապես, և Կովկասում մասնավորապես իրավիճակը պատերազմի տարիներին բավականին բարդ էր: 1941-1945 թվականների Հայրենական Մեծ պատերազմի տարիներին ԽՍՀՄ-ում կոլաբորացիոնիզմի անուղղակի արտահայտում դարձավ մի շարք ժողովուրդների ստալինյան դեպորտացիան, որպես պատիժ այդ ժողովուրդների ներկայացուցիչների՝ թշնամու հետ համագործակցության համար, որը տեղի էր ունեցել և պատերազմի ընթացքում, և՛ դրանից հետո:

Անհրաժեշտ է, սակայն, նշել, որ Կովկասի ժողովուրդների ավելի շատ ներկայացուցիչներ գեներ ձեռքերին պայքարում էին ֆաշիզմի դեմ, պաշտպանում էին ԽՍՀՄ ազատությունն ու անկախությունը: Պատերազմի ընթացքում Կարմիր Բանակի շարքերը համալրել էին կովկասյան տարածաշրջանի ազգությունների ավելի քան երկու միլիոն ներկայացուցիչներ:¹ Նրանցից շատերը պարզևստրվել էին շքանշաններով և մեդալներով, իսկ կովկասյան ազգային դիվիզիաներն արժանացել էին զվարդիական և պատվավոր կոչումների: Կովկասի ժողովուրդների ներկայացուցիչները, այդ թվում նաև Կարմիր Բանակի դիվիզիաների կազմում գտնվողները, ակտիվ մասնակցություն են ունեցել Դրիմի պաշտպանությանը, Կովկասի համար մարտերին, Դրիմի, Ուկրաինայի և Արևելյան Եվրոպայի ազատագրմանը:

Հետազոտությունների արդյունքները թույլ են տալիս ձևակերպել հետևյալ գիտա-պրակտիկ առաջարկությունները՝

1. Գիտահետազոտական շրջանում նպատակահարմար է ընդլայնել Հայրենական Մեծ պատերազմի տարիներին հակախորհրդային, նացիոնալիստական ուղղության տարբեր գիմվորական միավորումների ընդհանուր պատմական ասպեկտների դերի ուսումնասիրությունը:
2. Սպայական կադրերի պատրաստման շրջանում ԲԻՊ Պաշտպանության նախարարության զինվորական ուսումնական հաստատությունների ուսումնական ծրագրերում անհրաժեշտ է ներառել Հայրենական Մեծ պատերազմի տարիների կոլաբորացիոնիզմին նվիրված թեմաներ:

¹ Безугольный А.Ю. Народы Кавказа в Вооруженных силах СССР в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. с. 228.

14. ԱՏԵՆԱԽՈՒՄԻՔԱՆ ԹԵՄԱՅՈՎ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿԸ

1. Абрамян Э.А. Забытый легион: Неизвестные страницы соединения специального назначения «Бергмани». Монография – Ереван, Аполлон, 2005. 9 п.л.
2. Абрамян Э.А. Кавказцы в рядах Абвера. Монография – Москва, Эксмо, 2006. 12 п.л.
3. Абрамян Э.А. Из истории армянских формирований Германской армии с 1941 по 1945 г. Научно-популярный журнал «Вестник архивов Армении» - 2005.- №2 (106). – С. 87-103. а.л. 1,5.
4. Абрамян Э.А. Кавказские диверсанты Абвера. Военно-исторический журнал “Волонтари” (Италия). 2006. № 3. а.л. 1.
5. Абрамян Э. А., Батальон “Зейтун” Германской армии, Военно-исторический архив, № 8 (80), август – 2006 г. ISSN 1606-0219, с. 156-172. а.л. 1
6. Абрамян Э.А. Взаимоотношения армянских эмигрантских организаций с аналогичными объединениями из Кавказа в 1924-1940 гг., Вестник РАУ (Ереван), март, 2007 г. ISSN 1829-0485, сс. 47-56, 0,8 а.л.
7. Eduard A. Abramian, Forgotten Legion: Sonderverbände Bergmann in World War II, 1941-1945., Monography-New York, Axis Europa Inc., 2007, 10 p.p.
8. Eduard A. Abramian, 809 ormianski battalion Wehrmachtu “Zejtun”, Inne Oblicza Historii, # 04/2006 (9), ISSN 1734-9060, pp. 50-57. (на польском языке).
9. Абрамян Э.А. Кавказская эмиграция в планах нацистского германского руководства накануне войны против СССР. – Вестник Военного Университета. – М., №2, июнь 2007., стр. 88-94 – 1,0 а.л.

Абрамян Эдуард Александрович

СОЗДАНИЕ И ПРИМЕНЕНИЕ КАВКАЗСКИХ ФОРМИРОВАНИЙ В СОСТАВЕ ВЕРМАХТА

Диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук
по специальности 07.00.02 – «Всемирная история»

РЕЗЮМЕ

В германских планах по завоеванию мирового господства особое место занимал Советский Союз. На его развалинах нацисты предполагали создать ряд территориально-национальных образований, которые стали бы проводниками германской политики, способствуя распространению ее влияния на Ближний и Средний Восток. Прямой путь в эти регионы открывало Германия обладание Кавказом. Идеолог нацистов А.Розенберг писал по этому поводу: "... Цель германской политики: господство над Кавказом и над граничащими с юга странами, как в политическом, так и в военном отношении". Особая ставка при этом делалась на народы Кавказа.

Великая Отечественная война выявила не только высочайший патриотизм советских людей на фронте, в тылу и на оккупированной врагом территории, но и такое явление, как коллаборационизм. То, что он проявился на Кавказе, объясняется многими причинами, среди которых важнейшее значение имело наличие в ряде европейских и азиатских государств многочисленной кавказской политической эмиграции националистического толка, вставшей на путь сотрудничества с нацистской Германией задолго до ее нападения на Советский Союз.

С началом Великой Отечественной войны одним из способов привлечения на сторону Германии представителей кавказских народов стало создание национальных "восточных" легионов (Ostlegionen) в качестве ядра армий будущих "независимых" государств. Сегодня, после распада СССР, некоторые политические деятели в закавказских государствах, а также в странах Балтии и на Украине предпринимают попытки обелить лиц, сотрудничавших с нацистами в годы Великой Отечественной войны, а, зачастую, и представить их как неких национальных героев, боровшихся таким образом против "советского тоталитаризма". Их сотрудничество с оккупационными властями, активное участие в боевых действиях на стороне вермахта и СС, а также диверсионно-разведывательная и подрывная деятельность в тылу Красной Армии трактуются как вынужденные шаги на пути завоевания национальной независимости.

Однако деятельность "национальных легионов" в составе вермахта была отнюдь не столь патриотичной и бескорыстной, как пытаются это представить в угоду политическим интересам ряд государственных и общественных деятелей на постсоветском пространстве. В связи с этим не вызывает сомнения необходимость дальнейшего, более глубокого исследования условий и причин появления, целей и задач "восточных" легионов и особенностей их применения в интересах военно-политического руководства нацистской Германии. Тем более, что в настоящее время,

когда многие ранее недоступные документы входят в научный оборот, можно более объективно подойти к изучению событий Великой Отечественной войны 1941 - 1945 годов и дать непредвзятую, лишенную политической конъюнктуры оценку коллаборационизму среди народов Кавказа.

Диссертация состоит из вступления, двух глав (каждая из которых содержит разделы), заключения, списка использованных источников и приложений.

Во вступлении обосновывается актуальность и важность темы диссертации, формулируются цели и задачи исследования, теоретическое и практическое значение работы, а также ее научная новизна, дается краткий обзор использованных источников и литературы, разъясняются методологические основы работы.

Во **введении** обосновывается актуальность темы, анализируется источниковедческая база, выявляется степень ее научной разработанности, показывается необходимость выбора темы в качестве самостоятельного исследования, имеющего практическое значение, определяются объект, предмет, цель и задачи исследования.

Первая глава "Создание кавказских формирований в составе вермахта" посвящена исследованию особенностей создания вооруженных формирований из представителей народов Кавказа, их подготовки к использованию в интересах немецкого командования. Она состоит из четырех разделов.

Во **второй главе** "Применение немецким командованием кавказских формирований" рассматриваются характер и особенности использования подразделений, частей и соединений из представителей народов Кавказа. Глава состоит из трех разделов.

В **заключении** подведены итоги исследования, сделаны общие выводы, даны научно-практические рекомендации и предложения, сформулированы положения, выносимые на защиту.

Научно-справочный аппарат приводится по тексту диссертации постранично, а также отражен в общем списке источников и литературы, использованных для написания работы.

Eduard Alexander Abrahamyan

**CREATION AND EMPLOYMENT OF THE CAUCASIAN FORMATIONS
IN THE COMPLEMENT OF WEHRMACHT**

